

Sándor Anna, *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza**

Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004. 360 lap

1. Több mint húsz esztendeje annak, hogy 1981-ben a Szombathelyen rendezett I. Dialektológiai Szimpozionon „A magyar nyelvjárások helye és szerepe az egyetemi oktatásban” címmel tartottam referátumot. Ezzel a témával kapcsolatban BÁRCZI GÉZÁnak egy jóval korábbi, az 1950-es évek elején elhangzott előadására hivatkoztam, amelyben a korabeli magyar dialektológia egyik feszítő gondjára, a képzett nyelvjáráskutatókban való hiányra hívta föl a figyelmet, azt hangsúlyozva, hogy ezen a helyzeten mihamarabb változtatni kellene. BÁRCZI fölvetéséhez – a probléma megoldásának különféle módzatait fejtegetve – például DEME LÁSZLÓ, KÁLMÁN BÉLA, PAIS DEZSŐ is hozzászóltak (l. részletesebben SZABÓ 1982: 80). A nyelvjáráskutatók kinevelésének feladata és gondja a későbbiekben is fölvetődött (elsősorban a Szombathelyen tartott dialektológiai szimpozionokon), gyökeres

* Az írás eredetileg Pusztai Ferenc emlékkönyvébe készült (101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Szerk. MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN. Argumentum, Bp., 2006.) „Gondolatok »A Nyitra vidéki magyar nyelvjárások atlaszá«-nak megjelenése kapcsán” címmel, de onnan technikai okok miatt kimaradt.

változás mégsem következett be. A kiváló atlaszgárda és néhány kortársuk tudománypolitikai szerepének csökkenésével sajnos csak tovább növekedtek mindazon gondok, amelyek az utánpótlás-nevelést immár évtizedek óta hátráltatják.

Az említett nehézségek nemcsak a magyarországi dialektológiában vannak meg, kisebb-nagyobb mértékben a magyar nyelvterületnek szinte mindegyik kutatóhelyére érvényesek. Ez az egyik oka annak, hogy például a szlovákiai magyar nyelvjáráskutatásban is viszonylagos lemaradás következett be. Ezenkívül azonban más tényezőkkel is összefügghet az, hogy az 1990-es évek végéig – a magyar nyelvterület egészét figyelembe véve – a felvidéki nyelvjárásaink vizsgálatában különösen kevés eredmény született. Erről a helyzetről BENKŐ LORÁND 1992-ben a III. Dialektológiai Szimpozionon a következőket állapította meg: „Mintha a környező országok közül Csehszlovákia volna az a terület, ahol a magyar dialektológiának a gyűjtőmunkája, feldolgozómunkája nem érte volna el azt a szintet, amelyet a környező országokban elért. Annál is inkább mondom ezt, mert ebben a körben nem kell különösképpen bizonygatni, hogy az északi peremvidéken milyen csodálatosan szép, becses nyelvi értékek, a kutatásban jobbra még felderítetlen területek vannak. Csak megemlítem az ö-ző szórványokat Kelet- és Nyugat-Szlovákiában, aztán Nyitra vidékét, az itteni nyelvjárászigeteket, szórványokat, csodálatos nyelvjárási részlegeket. A csehszlovákiai kollégák feladata, hogy ezeket a nyelvjárási rétegeket, ezeket a magyar etnikai csoportokat jobban megismerhessük. Nagyon szeretném tehát, ha a csehszlovákiai magyar nyelvjáráskutatás felőne a környező országok kutatási eredményeihez” (1998: 22).

2. Örvendetes, hogy BENKŐ jó szándékú, bíráló megjegyzései, melyek talán ösztönzőleg is hatottak egy-két szlovákiai dialektológusra, napjainkban nagyrészt már nem érvényesek. Az utóbbi időben ugyanis – főképpen SÁNDOR ANNA kutatásainak köszönhetően – kedvező fordulat ment végbe a szlovákiai magyar nyelvjárások vizsgálatában. Nyitra-vidéki gyűjtő- és feldolgozó munkáját több mint tíz évvel ezelőtt kezdte el, s ezekről a munkálatokról, vizsgálódásairól például folyóiratcikkekben, konferencia-előadásokon folyamatosan számot adott. Kutatási eredményeit az utóbbi években megjelent két önálló kiadványban tette közzé, amelyekkel a dialektológiai és a szociolingvisztikai vizsgálatokat egyaránt gazdagította.

Ezek közül az „Anyanyelvhasználat és a kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban” című munkája 2000-ben látott napvilágot, a másik könyve pedig „A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza” (a továbbiakban: NyvA.) címmel 2004-ben jelent meg. Azt mondhatjuk, hogy számára a Nyitra-vidék jelenti a szűkebb pátriát, s – amint azt az NyvA. bevezetésében maga is megvallja (8) – erősen kötődik kutatási területéhez. Ennek nagyon fontos, meghatározó szerepe volt abban, hogy a sok-sok időt, energiát igénylő gyűjtő- és feldolgozó munkáját kitartással, töretlen hittel tudta végezni.

a) SÁNDOR ANNA az NyvA. munkálatait – a kutatópontok kijelölésétől a kérdőívek összeállításán át a helyszíni adatgyűjtésig – az 1990-es évek elején kezdte el. A szlovákiai magyar nyelvjárások szerepéről és helyzetéről szólva egyetérthetünk azon megállapításával, hogy „a kisebbségi magyar közösségekben, beleértve a szlovákiai magyarokat is, a nyelvjárás a domináns nyelvváltozat, mivel a nyelvjárást jóval többen ismerik és használják, mint a köznyelvet” (21). Igaza van abban is, hogy a nyelvjárások jövője, fennmaradása miatt egyáltalán nem közömbös, hogy a beszélők hogyan ítélik meg a tájnyelvi nyelvhasználatot, milyen a presztízse körükben ennek a nyelvváltozatnak, mert – ahogy ő megfogalmazza (22) – „Kisebbségi körülmények között a nyelvjárások stigmatizáltsága sokkal veszélyesebb, mint az anyaországban, mivel a megbélyegzett nyelvjárástól a beszélő igyekszik megszabadulni, ha másként nem megy, nyelvváltással. A mi esetünkben tehát a nyelvjárás megbélyegzése nem a magyar köznyelv elsajátítását, hanem a nyelvcsereét gyorsít(hat)ja fel. Ezért e kérdésnek sokkal nagyobb figyelmet kellene szentelnünk. Sokkal többet tehet(ne) a nyelvjárások iránti pozitív viszonyulás kialakításában az anyanyelvi iskola, a sajtó és a tömegtájékoztató eszközök is”. Ezen véleményét azért idéztem hosszabban, mert gondolatait fontosnak, az oktatás minden szintjén – a gyerekek iskolába kerülésétől a magyar szakos hallgatók képzéséig – és a közélet, a kommunikáció minden területén figyelembe veendő vezérelvnek kellene tekintenünk, hiszen a nyelvjárás megőrzésében

– határon innen és túl – nemcsak a kisközösséghez, a szülőföldhöz való ragaszkodás, hanem (kisebbségi helyzetben még inkább) a nemzet egészéhez való tartozás is kifejeződik.

b) Az NyvA.-nak a bevezető részek utáni fejezeteiben a szerző vázlatos áttekintést ad a külföldi és a hazai nyelvatlasmunkálatok főbb eredményeiről, közöttük saját kutatásainak közvetlen előzményeiről, a szlovákiai magyar nyelvatlasz-kísérletekről. A Nyitra-vidéki nyelvatlasz elkészítésének történetét ismertetve részletesen szól az anyaggyűjtés helyszínéről, a kutatóterület kiválasztásának körülményeiről, indokairól, a kutatópontok kijelöléséről, az NyvA. címszóanyagának és a kérdőívek összeállításának problematikájáról is. A gyűjtésre kiválasztott 26 település nyelvjárási adatainak lejegyzésében a DEME LÁSZLÓ kidolgozta egyezményes hangjelölést követte, azt az eljárásmodot, amely a magyar nyelvjáráskutatásban már több mint fél évszázada elterjedt. A nyelvi-nyelvjárási anyag közlésében a szerző – nagyon helyesen – úgy járt el, hogy az egyes atlaszlapokon az adatbeíró módszer alkalmazta, bizonyos szóalakokban pedig – indokolt esetben – szimbólumok segítségével a társadalmi érvényességüket, elterjedtségüket is föltüntette. Ilyen szimbólumok találhatók például a 18., 80., 145., 162. és a 206. térképlapon.

c) Az NyvA. összesen 228 atlaszlapon huszonhat kutatópont nyelvjárási adatait tartalmazza. A kérdések közül elsődlegesen hangtani célú 60 van, 40 alaktani, 128 pedig lexikai jellegű, de például a fonetikai elemzéshez – a nagyatlaszhoz és a regionális atlaszokhoz hasonlóan – bizonyos esetekben természetesen a morfológiai és a lexikai térképlapok adatai is felhasználhatók. Az NyvA. második fejezetében maga a szerző mutat példát a gyűjtött anyag dialektológiai szempontú hasznosítására, elemzésére. A különféle nyelvjárási jelenségek összehasonlító vizsgálata alapján ugyanis a Nyitra-vidéki nyelvjárás csoport belső tagolódását is feltárta. S hogy ez milyen jól sikerült, azt meggyőzően bizonyítják a nyelvjárási szakirodalom alapos ismeretén és alkotó felhasználásán nyugvó, a Nyitra-vidéki nyelvjárások főbb hangtani és alaktani sajátosságaira, valamint szókészleteti jelenségeire kiterjedő vizsgálódásai (34–68). Ezeket a részletes és elmélyült elemzéseket mintaszerűnek tartom.

d) A szerző tehát fontos céljának tekintette, hogy az NyvA. nyelvi anyaga alapján a Nyitra-vidéki nyelvjárás csoport belső tagolódását is feltárja. A vállalt feladat korántsem volt könnyű, mert a huszonhat kutatópont nyelvjárási adatai különböző (pl. etnikai, földrajzi, történeti) okokból eléggé tarka képet mutatnak. Ahhoz, hogy a szóban forgó településeknek a nyelvjárása – az egyezések és a különbségek mérlegelésével – milyen kisebb egységeket képez, pontos adatszámításokra épített elemzések egész sorát kellett elvégeznie. Így például részletesen vizsgálta az egyes magánhangzófonémák gyakoriságát és hangsínbeli változatait, a mássalhangzó-jelenségek közül pedig a palatalizációt és a szótagzáró *l* viselkedését taglalta. S természetesen nem hagyta figyelmen kívül az alaktani és szókészleteti sajátosságok bemutatását sem.

Ezek közül különösen a zárt *ĕ*-zessel foglalkozott részletesen, ennek a jelenségnek ugyanis olyan megoszlása jellemző az NyvA. kutatópontjain, hogy – legalábbis egyik markáns sajátoságnaként – jó alapul szolgált a Nyitra-vidéki nyelvjárások belső tagolódásának megállapításához. Az *ĕ*-zessel kapcsolatban a szerző például a következőket írja: „A nyelvsziget magyar anyanyelvű beszélőinek tudatában e tekintetben a »hegymegi« (Menyhe, Béd) és »vízmezi« falvak (Vicsápapáti, Nyitraeger-szeg) nyelvjárásai különülnek el, melyekben a zárt *ĕ* használata szinte kizárólagos, legfeljebb fonetikai variánsai lehetnek némileg nyíltabbak. Ezt a szakirodalomban »hangszínkölcsonzás«-nek nevezett jelenséget a környékbeli falvakban »tótos«, »szlovákos« címkékkel illetik» (38–9). Az itteni erős fokú zárt *ĕ*-zést azzal magyarázza a szerző, hogy az említett tájegységeken (pl. Menyhe és Béd esetében) az egykori szlovák lakosság évszázadokkal ezelőtt nyelvcsere-n esett át, de anyanyelvének zárt *ĕ* hangját szubsztrátumként megőrizte minden, a magyarban nyílt *e*-vel hangzó morfémban is, ugyanis a szlovák nyelv hangrendszeréből hiányzik a nyílt *e* fonéma (l. részletesebben 44–5). Fölfigyelt ezenkívül arra is, hogy – az NyvA. többi településének többnyire erős fokú zárt *ĕ*-zésével szemben – a 22. számú kutatóponton, Alsószőlősnő alig van példa a zárt *ĕ* előfordulására. Érdekes, figyelemre méltó magyarázatot ad erre a – a Nyitra-vidéken különösen feltűnő – jelenségre: „A nyelvsziget 22. sz. kutatópontján, egyetlen református és legkisebb magyar közösségében a másik végtelnek lehetünk tanúi: az itt

összehasonlított korpuszban, de a NyvA. teljes állományában is csupán néhány morfémában jelentkezett a zárt *ě*. Ez, a vidék nyelvjárásaiban egyedülálló jelenség egyértelműen vallási okokkal magyarázható. A református közösségek nyelvhasználatának leírásában számos kutató felfigyelt a nyílt *e* dominanciájára, a zárt *ě*-nek főleg a felolvasásokból való eltűnésére” (45).

Egyes, elsődlegesen alaktani célú térképlapokon több, archaikus vonást őrző példát is találunk a Nyitra-vidéki nyelvjárásokban (ilyenek pl. a *děszkárě, ětt* 'evett', *sajtal* 'sótalan', *Sándornyi* 'Sándorékhoz'). A több évszázados nyelvi érintkezés következtében az NyvA. anyagában természetesen jó néhány szlovák eredetű lexéma is előfordul. Ilyenek például a következők: *lěnnek* ~ *lenděk* 'bükköny', *pupěk* 'köldök', *siskó* 'kemence', *věřeckě* ~ *verěce* ~ *verōce* 'kiskapu'. A Nyitra-vidék északi részén – az említett „hegymegi” és „vízmezi” községekben – nyilvánvalóan a relatíve nagyobb fokú szlovák hatás miatt valamelyest több szlovák eredetű tájszó él, mint a délebbi kutatópontokon (ilyenek pl. a *dvorěc* 'kifutó', *skojoj* ~ *skolok* 'csutka (kukoricacső)', *súpāl* ~ *súpáz* 'foszt' és a *szurok* ~ *szurok* 'fokhagymagerezd').

e) SÁNDOR ANNA „A nyelvföldrajzi tanulságok összegzése” című alfejezetben – sok részletre kiterjedő elemzései alapján – felvázolta és térképlapon is szemléltette a Nyitra-vidéki nyelvjárás csoport belső tagolódását (66–9). A felsorolt nyelvi-nyelvjárási jelenségek aprólékos és árnyalt vizsgálattal – az egyes sajátságoknak nemegyszer igen bonyolult, szövevényes nyelvföldrajzi állapotát figyelembe véve – sikerült meggyőző, jó felosztást készítenie. Az NyvA. huszonhat kutatópontját végül is a következő négy kisebb egységre osztotta: északi, középső, délkeleti és délnyugati. Ezekben belül néhány település besorolásához magyarázatot is fűzött, ha a nyelvjárásuk a szóban forgó alcsoporttól több markáns vonásban különbözik. Ilyen helység például a nyelvjárásszigetnek vehető Barslédec (vö. IMRE 1971: 333, 354). Ezt a községet, a 3. számú kutatópontot SÁNDOR ANNA is nyelvjárásszigetnek tekinti, Nagyhindet viszont – pl. IMRE SAMUTÓL eltérően (vö. 1971: 369) – mai nyelvjárási jelenségei alapján nem számítja sziget helyzetű tájszólásnak (NyvA. 32). A „vízmezi” települések (Nyitraegerszeg és Vicsápapáti) és a „hegymegi” községek (Béd és Menyhe) megállapítása szerint elszigetelődtek a tőlük délebbre fekvő falvaktól, és nyelvszigetté váltak, s ezekben „az intenzív szlovák nyelvi kölcsönhatás felerősítette a nyelvi elkülönülést, és az archaikusabb nyelvallapot megőrzését” (68).

f) A Nyitra-vidéki nyelvjárások mindegyike ki van téve a szlovák nyelv hatásának, némelyikük – amint az az előzőekből kiviláglott – nagyobb mértékben, mint a többi. Van közöttük olyan kutatópont is, amelynek nyelvjárása markánsan eltér a szomszédos magyar falvakétól, ilyen a nyelvjárásszigetnek számító Barslédec. A Nyitra-vidéken tehát sajátos helyzetű tájszólások vannak: nagyobb részük nyelvsziget jellegű vagy pedig olyan nyelvjárássziget, amely – a szlovák államnyelv hatása miatt – egyszersmind nyelvszigetnek is tekinthető. Ilyen típusú magyar nyelvjárások a környező országokban másutt is előfordulnak.

A magyarországi nyelvjárásszigetek és a szomszédos államokban idegen nyelvi (pl. román, szerb, szlovák) környezetben található magyar nyelvjárásszigetek között – nemegyszer településenként is – kisebb-nagyobb eltérés figyelhető meg abban, hogy a köznyelvi hatás másképpen érvényesül bennük, a magyarországiakhoz viszonyítva nyilvánvalóan gyengébb mértékben. Különbség van közöttük abban is, hogy az idegen nyelvi környezetben lévő magyar nyelvjárásszigetek jobban megőrzik eredeti tájnyelvi sajátságait, s természetesen ki vannak téve az ottani államnyelv folyamatos hatásának is. Éppen ezért állapíthattam meg a vajdasági magyar nyelvjárásszigetéről – kb. tizenöt évvel ezelőtt –, hogy ezeknek tájnyelve a nyelvsziget és nyelvjárássziget közötti átmeneti változatnak, sajátos nyelv(járás)szigetnek tekinthető (l. részletesebben SZABÓ 1990: 249–50). Ez a megállapításom érvényesnek látszik az NyvA. mindazon kutatópontjaira is, amelyek a környező magyar települések tájszólásával összevetve nyelvjárásszigetnek számítanak (ilyen pl. Barslédec nyelvjárása).

g) Az NyvA. nyelvjárási jelenségeinek megértéséhez jó háttérül szolgálhat „A Nyitra-vidék bemutatása” című fejezet, amely ennek a több szempontból is kisebb alcsoportokra tagolható régióknak nemcsak földrajzi, etnikai, néprajzi és vallási jellemzőit tartalmazza, hanem nagy vonalakban a történetét is, továbbá a gyűjtőterület minden egyes településének fontosabb helytörténeti adatait is felöleli

(70–93). A szakirodalom jegyzéke (94–108) után a szerző a Függelékben közli az anyaggyűjtéshez felhasznált kérdőív anyagát, valamint kutatópontként az adatközlők nevét és életkorát (109–20). Az NyvA. nyelvi adatainak megkeresését, felhasználásuk megkönnyítését segíti a címszavak jegyzéke (121–4), itt található meg az egyes kutatópontok felsorolása (125), ezt követően pedig egy térképlap ezeknek a földrajzi elhelyezkedését szemlélteti (129). Majd az a gazdag nyelvjárási anyag következik, amelyet a gyűjtésre kiválasztott településekről a 228 atlaszlap magában foglal (130–357). Végül a kötetet egy szlovák és egy francia nyelvű rezümé zárja (358–9).

3. „A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza” – amint arról az előzőekben részletesebben szóltam – jól előkészített anyaggyűjtésen alapuló, a korábbi hazai és külföldi nyelvatlások elmélyült ismeretén nyugvó kiadvány, amelyben a szerző a leletmentés szempontjából még kellő időben tárta föl a Nyitra-vidéki nyelvjáróterület legmarkánsabb hang- és alaktani sajátságait, valamint jellegzetes szókincsét. Ezáltal olyan forrás értékű munkát jelentetett meg, amelyre bizton építhet a további tudományos kutatás. Ezzel SÁNDOR ANNA megteremtette az első szlovákiai magyar regionális nyelvatlazt, s kötetével nemcsak tudománytörténeti jelentőségű művet alkotott, ahogy KISS JENŐ az Előszóban (11) minősítette, hanem egyszersmind az eddigi szlovákiai magyar nyelvjáráskutatás egyik legkiemelkedőbb munkáját tette közzé. Ha a magyar dialektológia jelenlegi helyzetére és a nem különösen fényesnek látszó jövőjére gondolok, nem lehetek túlzottan optimista. Mégis azt mondom: remélem, hogy az NyvA. nem jut nemzeti atlaszunk és regionális nyelvatlazsaink azon sorsára, hogy a dialektológusok és más szakemberek dicsérik, nagyra tartják ugyan, de nemigen használják. Kívánom, hogy ne csak a szerző, hanem mindnyájunk öröme, a nyelvjáráskutatás és más tudományzajok érdekében és javára minél többen fogják vallatóra az NyvA. térképlapjainak adatait, és derítsenek fényt a bennük rejlő értékekre. Tárják föl belőle mindazt, ami lendületet adhat a dialektológiánk s általában a magyar nyelvészet és más tudományágak további fejlődésének, előrehaladásának.

Hivatkozott irodalom

BENKŐ LORÁND 1998. Megnyitó beszéd. In: SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN szerk., III. Dialektológiai Szimpozion. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely. 18–24.

IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.

SZABÓ JÓZSEF 1982. A magyar nyelvjárások helye és szerepe az egyetemi oktatásban. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán szerk., Dialektológiai Szimpozion. VEAB Értesítő II. Veszprém. 79–82.

SZABÓ JÓZSEF 1990. Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek. Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.

SZABÓ JÓZSEF